

TEXTY

Wolfgang Brückner a náboženskyvzdělavatelná literatura raného novověku

Jan Malura

I.

Bádání nad literaturou raného novověku se často potýká s nedostatkem srozumitelných termínů, které by postihovaly specifčnost literárního života 16., 17. a částečně i 18. století a nevnucovaly mu násilně optiku moderní literatury. Problémy nečiní ani tak studium stylistiky či kompozice, protože v tomto případě si lze pomoci dobovými a většinou stále čitelnými pojmy, jež můžeme odvodit z humanistických a barokních příruček rétoriky a poetiky. Komplikovanější je situace při postizení žánrového systému a sociálního rozvrstvení literatury. Zejména literatura období baroka, která je v českých zemích silně formována náboženskou situací, vyvolává specifické terminologické otázky. Pojem *Erbauungsliteratur*, zavedený v německé literární historii, ale užívaný i v raněnovověkém kulturním diskurzu, může poskytnout inspirativní pojmoslovnou pomůcku. Promyšlenou, komplexní úvahu, vedenou z perspektivy mezioborového nahledu, podnikl nad tímto termínem Wolfgang Brückner.

Wolfgang Brückner (nar. 1930) je mnohostrannou osobností. Vystudoval filozofii, germanistiku, folkloristiku, historii a dějiny umění na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem, kde poté nějaký čas vyučoval. Jeho vědecká kariéra byla ovšem spojena především s univerzitou ve Würzburgu, na níž od roku 1973 působil zejména na katedře evropské etnologie a folkloristiky (dnes v pozici emeritního profesora). Brückner se podílel na vydávání několika odborných periodik (*Bayerische Blätter für Volkskunde*; *Jahrbuch für Volkskunde*), jeho mezioborové, silně historicky orientované bádání se soustředilo zejména na oblast lidové kultury. Tu však nepojímal v idealizovaném pojetí jako archaickou, „magickou“ kulturní vrstvu venkovského obyvatelstva, ale de facto jako populární kulturu, jež využívá různá média pro masové šíření svých, často však z vyšší kultury odvozených témat. Brücknera zajímají vi-

zuální reprezentace, tedy obraz jako dobové masové médium (tzv. svaté obrázky, devóční a vůbec populární grafika, malby na skle, fotografie aj.), ale též jako nástroj konfesijního působení (vizuální propaganda luterské konfese). Ve svých pracích sleduje také hledisko regionální (zkoumat lidovou kulturu pro Brücknera znamená především psát „sociální dějiny regionálních kultur“) a popularizuje badatelské výsledky prostřednictvím muzeálních výstav a katalogů. Téma „obraz a kult“ dovedlo tohoto badatele k intenzivnímu zájmu o kulturu poutních míst, a to i nové doby; je autorem, kromě monografií o konkrétních poutních místech, také koncepčních statí, vymezujících pojmy poutě a náboženského putování (BRÜCKNER 1970) a navrhuje mezioborový a nadnárodní výzkum tohoto fenoménu (IDEM 2006), který by měl zasahovat do literárních dějin (s poutními místy je spojena pozoruhodná literární produkce, a to i v českých zemích), dějin umění (mezinárodní transfery jednotlivých typů poutních areálů), etnografie (typologie zbožných objektů) a dalších disciplín.

Stranou Brücknerovy pozornosti nezůstává ani zprostředkování světa v lidové kultuře pomocí příběhů, zajímá se o vypravěčskou tradici a šíření určitých látek v podobě exempel, legend, knížek lidového čtení apod. V této souvislosti upozorníme na stať o Martinu Kochemovi (IDEM 1999), jehož tvorba je i pro české baroko podstatná (srov. diskuze v ČL 2009/2–5).¹ Brücknerovo studium dějin literární a obrazové komunikace v kontextech konfesionalizace a spirituality širších vrstev, k níž náleží i přeložená stať, rezonovalo a rezonuje ve středoevropském bádání; jako ke svému bezprostřednímu inspiračnímu zdroji se k němu např. hlásí i v Čechách dosti známý maďarský kulturní historik Gabór Tüskés (TÜSKÉS — KNAPP 1996). Brücknerovo monumentální, až encyklopedicky rozvržené dílo, které má většinou podobu kratších, ale velmi hutných časopiseckých statí, bylo souborně vydáno ve dvanácti (!) obsáhlých svazcích pod programovým názvem *Volkskunde als historische Kulturwissenschaft* (Folkloristika jako historická kulturní věda [2000]).

II.

Brücknerova studie, kterou zde prezentujeme, vyšla původně ve sborníku *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*, jenž se zaměřuje na různé projevy masové a populární literatury v 17. století.² Autorův pohled ukazuje, že v hlubším

1 Brückner sleduje recepci tohoto autora v německém prostředí, stejně jako předpokládané publikum i náboženskyvzdělavatelé či propagandistické cíle jeho děl, zejména drobnější epiky, k níž patří i z české adaptace dobře známá *Historie o Jenověfě*.

2 Sborník byl publikován v rámci řady *Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung*, vydávané pracovní skupinou pro výzkum baroka při *Herzog August Bibliothek* ve Wolfenbüttelu, jež je významným centrem středoevropských, mezioborových bádání na poli baroka.

studiu literatury starší doby nám příliš nepomůže moderní koncept kánonu velkých uměleckých výtvorů. Autonomní umělecká literatura byla totiž v předmoderní době spíše výjimkou; převažovala literatura s účelovými, mimoliterárními funkcemi. Tato produkce se ve vyspělém německém badatelském prostředí setkává s četnými reflexemi, což je dáno i tím, že v Německu je literatura raného novověku v posledních desetiletích silně reflektována v kontextech sociálních dějin.³ Německá literární historie je zvyklá pracovat s poměrně propracovanou terminologií, snaha důkladně reflektovat a projasňovat pojmy, a to i vzhledem k historickým proměnám jejich obsahu, se tady stává jedním z příznakových rysů odborného myšlení o literatuře. Adekvátní tlumočení této terminologie do češtiny je však velmi obtížným překladatelským úkolem.

To se týká také pojmu *Erbauungsliteratur*, který je jednou z významných kategorií bádání nad raněnovověkou literaturou.⁴ Vzhledem k dosavadní domácí tradici překládáme tento výraz souslovím *náboženskyvzdělavatelná literatura*. Jsme si vědomi toho, že nejde o zcela přesný překlad, výstižnější by snad bylo *literatura (nábožensky) povznášející*, jak to svého času navrhoval Alexandr STICH (1997: 74). Toto řešení však v českém prostředí působí jazykové obtíže.⁵ Germanista Jan Kvapil navíc už dříve upozornil, že takový termín je příliš citově zbarvený a navrhuje ve své práci o modlitbě užívat sousloví *literatura nábožná*, pod něž zahrnuje knížky sloužící kultivaci duchovního života širších lidových vrstev, a tím odlišuje tuto oblast od *literatury náboženské*, která je určena učenému publiku (KVAPIL 2001: 4). Jako *literaturu nábožnou* pojmenovává tuto produkci při komparaci česky psané barokní literatury s německojazyčnou také Václav PETRBOK (2012: 30). S Janem Kvapilem coby překladatelem Brücknerova textu, jsme se však nakonec přiklonili k termínu *náboženskyvzdělavatelná literatura*, protože ten vystihuje podstatu dané problematiky a je v české literárněvědné tradici již alespoň částečně zabydlen. Už téměř šest desítek let starý *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu* má kapitolu „Literatura rozjímavá a nábožensky vzdělavatelná“ (HAVRÁNEK 1997: 650–736), stejný ter-

-
- 3 V případě baroka rozlišují syntetické příručky (srov. MEIER 1999) např. tyto oblasti: literatura určená k dvorské reprezentaci, náboženská literatura (duchovní literatura, kazatelství, náboženskyvzdělavatelná tvorba), světská měšťanská literatura, mezi níž se řadí jednak moralistně-didaktická produkce, jednak užitková a masová literatura jako příležitostná lyrika, pikareskní román, ekonomické knihy apod.
 - 4 Vedle dalších termínů označujících obdobné fenomény: *Gebrauchsliteratur* (užitná literatura), *Gelegenheitsgedicht* (příležitostná poezie), resp. *Kasuallyrik* (příležitostná lyrika).
 - 5 Museli bychom užívat bizarních termínů a slovních spojení jako *povznášivost*, *struktura povznášivého* apod., protože v německém originálu se vyskytuje řetězec pojmů odvozených od základního *Erbauung*, kromě *Erbauungsliteratur* také *Erbauungsbuch*, (*das*) *Erbauliche*, *Erbaulichkeit* atd.

mín užívá v jednom ze svých mladších článků A. STICH (1999: 299), s malou obměnou (*nábožensky vzdělávací literatura*) s ním pracuje Hana Bočková, která ve své knize *Knihy nábožné a prosté* také dosti důkladně rekapituluje definice této oblasti (BOČKOVÁ 2009: 26–28), a našly by se další příklady.

Považujeme v souladu s Brücknerem skutečně za nezbytné jemněji odlišovat různé typy textů s náboženskou tematikou, které dnes, z odstupu staletí a ve společnosti silně sekularizované, mohou při povrchním pohledu splývat. Náboženskyvzdělávatelná literatura rozvíjí a prohlubuje zbožnost, a to v mimoliturgických, individuálních a domácích situacích, charakterizuje ji soukromá četba a „niterný život s Bohem“ (IBID: 28). Něco jiného představuje učenecká teologická literatura, která je variantou odborné literatury, něco jiného — i když s možnými styčnými body — katechetická produkce, která má mezi laiky šířit základní pravidla věrouky (katechismy), anebo literatura moralistní. Brückner se pokouší o precizní vymezení základních kategorií, nejde mu přitom dominantně o vnitřní textovou strukturu (poetiku a žánr), ale o systémové užití (viz tabulka) několika hledisek (odlišuje především literární prostředky textu a záměry působení). Cílem není dospět ke konečné definici problému, ale rozlišit — jako východisko dalšího uvažování — tři způsoby pojetí duchovního tématu (narativní zvěstování, argumentované přesvědčování a meditativní vzrušení) a předložit pomůcku pro další bádání.

Sám autor spojuje náboženskyvzdělávatelnou literaturu zejména s narativními technikami. Poukazuje např. na různé podoby středověkých narativních textů vzdělávatelného typu, čímž přispívá k pochopení proměn a rozrůznění širokého proudu středověké hagiografie. Za skutečné jádro náboženskyvzdělávatelné tvorby považujeme texty nepřiběhové, jimž dominuje rozjímavá a modlitební promluva. Tak je tato oblast chápána i v českém prostředí a tak tomu lze vlastně rozumět i z Brücknerovy tabulky přiložené ke studii. Je však třeba upozornit, že řada děl této literární větve představuje žánrově smíšené texty, v nichž se vyprávění, argumentovaný výklad, meditace a modlitba ústrojně doplňují, jak o tom svědčí středověký, pseudobonaventurovský model meditativních životů Ježíše Krista, později rozvíjený i rozměňlovaný barokní literaturou (srov. MALURA 2006). Také to je podstatná teze Brücknerovy stati — náboženskyvzdělávatelnou literaturu je třeba pojímat jako nadčasovou kategorii, která zasahuje nejen středověk, raný novověk, ale dotýká se i doby moderní.

III.

Novější uvažování o tomto fenoménu se ubírá poněkud jinou cestou, chápe náboženskou vzdělávatelnost či „povznášivost“ ne jako imanentní vlastnost textu, ale především jako recepční kategorii. Mezioborový sborník *Aedificatio. Erbauung im interkulturellen Kontext in der Frühen Neuzeit* (SOLBACH 2005)

ukazuje rozrůzněné přístupy k této problematice.⁶ Jeho klíčový příspěvek z pera Franze Eybla (EYBL 2005) akcentuje fenomén *Erbauung* jako způsob užití díla, zdůrazňuje performativní aspekty textu, ne jeho poetiku a přemýšlí o náboženské vzdělatelnosti („povznášivosti“) jako o technice čtení. Do centra pozornosti se dostávají dobové instrukce pro čtení výslovně uvedené v mnoha dílech (už ve středověké mnišské kultuře bylo známé pomalé, tzv. intenzivní „přezvykování“ duchovního textu, které vede k rozjímavému a útěšnému zážitku). Sborník zároveň zrcadlí intermediální sklony současného bádání nad raným novověkem, jednotlivé příspěvky ukazují, že k náboženskému povznesení nemusí vést pouze literární texty, ale také výtvarné umění (Dürerova *Melancholie*) či hudba (včetně té „jen“ instrumentální, tedy ne pouze Bachovy kantáty, ale např. i skladba *Sedm posledních slov Vykupitelových* Josepha Haydna, zkomponovaná k pašijové pobožnosti).

Kategorie *Erbauungsliteratur* slouží v bádání o německé, resp. středoevropské literatuře raného novověku jako poměrně rozšířený, byť nejednoznačně vymezovaný nástroj. Ti, kteří fundamentalisticky odvozují systém raněnovověké literární tvorby pouze z (převážně latinských) příruček poetiky a rétoriky, nenacházejí v daném termínu velkou oporu, a to přesto že v dobové literární praxi (ne teorii) se běžně vyskytuje. V německých literárněhistorických syntézách se lze setkat s různými přístupy, kupříkladu publikace *Die Literatur des 17. Jahrhunderts* (MEIER 1999), která vidí barokní literaturu ne jako autonomní svět, ale jako oblast silně formovanou společenskými strukturami, věnuje literatuře s účelovými, mimoliterárními funkcemi celkově značnou pozornost. Náboženskyvzdělatelná tvorba je tu dohromady s kazatelstvím pojednána v samostatné kapitole, přičemž akcentována jsou hlediska recipientů a knižního trhu (EYBL 1999). Volker Meid, autor monumentálního, devítisetstránkového díla *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock* (MEID 2009), konstatuje, že kazatelská a náboženskyvzdělatelná literatura tvoří přibližně čtvrtinu dobové knižní produkce a že tzv. beletrie je z hlediska kvantitativního menšinovou oblastí (pouze 5 % celku). Ve vlastních výkladech pak sice nabízí kapitolku o této oblasti, ale z hlediska celkových preferencí směřuje jeho pozornost zcela jednoznačně na uměleckou lyriku, epiku, drama a na velká, učebnicová jména. Meid ovšem nejednou připomíná vztahy mezi exkluzivnější tvorbou a náboženskyvzdělatelnou literaturou, která je velmi často rétoricky, artistně stylizována a mnohostranně ovlivňuje i kanonická umělecká díla. To se týká především Hanse Jakoba Grimmshausena, autora velkého románu světové literatury *Simplicius Simplicissimus*, který je zmiňován i na začátku a na konci Brücknerovy statě. Podobně jako v Komenského *Labyrintu* je v něm narativním způsobem promíšena zábavná

6 Publikace se koncepčně odráží od původního latinského výrazu (*aedificatio* — budování, přeneseně povznášení), který rozebírá též Brückner, a to včetně jeho dobově proměnlivých obsahů.

a satirická složka s náboženskyvzdělavatelnou rovinou, Grimmelshausen hovoří o působení sladké lékařské pilulky, kdo chce léčit a kárat, musí své cíle zabalit do zábavného hávu. Čtenář ovšem nemá zůstat na povrchu (u sladké slupky), ale měl by sestoupit k léčivému jádru. To se snaží zdůraznit i Brückner — je mnoho děl, v nichž je zbožná historika zároveň skvělým vyprávěním.

IV.

Možnosti využití tohoto pojmu v českém literárněhistorickém bádání jsou na poli raněnovověké (nejen barokní) literatury značné. Už Josef Vašica v *Českém literárním baroku* upozornil na silnou, slovesně zajímavou oblast duchovní prózy, pro niž našel — bez bližšího vysvětlení — souhrnné označení *asketika* (VAŠICA 1938: 111–174), v teologických kruzích běžné (Vašica absolvoval bohoslovecké studium), ale v literárněhistorických souvislostech problematické (reflektuje jej i Brückner v přeložené stati). Po roce 1945 se u nás studium 17. a 18. století rozvíjelo jen ve velmi okleštěné podobě, středem pozornosti byla pokroková literatura ve službách lidových vrstev, dobová náboženskyvzdělavatelná produkce pro širší publikum byla označována jako reakční či falešně lidová (HRABÁK 1959: 383–390). Tento fenomén nebyl u nás pochopitelně zmiňován ani v širších komunikačních okruzích (zejména církevních), což lze dnes považovat i za jistou výhodu; obsah pojmu tak nebyl zkreslen publicistickým nadužíváním, jak o tom mluví Brückner v souvislosti s mechanickým spojováním *Erbauungsliteratur* pouze s exaltovanou zbožností německých pietistů. Po roce 1989, kdy se bádání nad barokní literaturou výrazně oživilo, tuto oblast reflektoval již zmíněný Alexandr STICH (1997, 1999), knížku o modlitbách vydal Jan KVAPIL (2001), postupně vzniklo několik edic náboženskyvzdělavatelné prózy (SLÁDEK 2007; VALÁŠEK — WILDOVÁ TOSI 2002; MALURA — KOSEK 2001). Souhrnnější pohled na tuto oblast přinesla nedávno práce Hany Bočkové *Knihy nábožné a prosté* (BOČKOVÁ 2009; srov. recenzi M. Škarpové [ŠKARPOVÁ 2011]).

Nabízený instrument nám může velmi usnadnit pochopení specifik literárního života v českých zemích od časů pozdního humanismu do přelomu 18. a 19. století. Nemalá část česky i německy tištěné produkce katolického i protestantského tábora té doby totiž patří do oblasti náboženskyvzdělavatelné literatury. Neznamená to však, že máme před sebou automaticky literaturu „lidovou“, nenáročnou. Mnohá díla tohoto typu lze bez rozpaků označit za bestselery 16. a 17. století, přičemž jejich účelové zaměření a masové rozšíření se nijak nevylučuje s literárními ambicemi některých jejich autorů. Podstatným rysem náboženskyvzdělavatelné produkce je fakt, že je adresována různým vrstvám tehdejší společnosti.

V českém prostředí se setkáváme zejména s množstvím překladů a adaptací cizojazyčné náboženskyvzdělavatelné tvorby. Evidentní je bohatá, pohotová a rozrůzněná recepce titulů německé provenience, a to katolických z jihozápadního Německa (Friedrich von Spee, Martin Kochem, latinsky píšící, ale

do národních jazyků masivně překládaný Jeremias Drexelius), či protestantských z oblasti severoněmecko-slezské (Martin Moller, Johann Arndt, Johann Habermann, latinsky píšící a rovněž mohutně tlumočený Johann Gerhard, pietista Karl Heinrich von Bogatzky). Adaptováno do češtiny bylo mnoho rozjímavých děl jezuitů, psaných původně zejména latinsky, ale i národními jazyky (Luis de la Ponte, Mikołaj Łęczycski, G. B. Manni). Vzniká samozřejmě i celá řada domácí, de facto původní tvorby, k níž patří desítky modlitebních a meditativních knih či příruček k poutím, a to drobných, anonymních tisků i ambicióznějších autorských výtvorů (J. I. Dlouhoveský: *Věvec nezvadlý z listů bobkového*; J. B. Kozmus: *Pěkné poutnické P*; některá díla J. F. Beckovského či bratří Tannerů). Samostatnou oblastí, těsně související s dobovou religiózní praxí, je literatura určená tzv. náboženským bratrstvům.⁷ Některé knihy jdou ve stopách ignaciánských duchovních cvičení (např. Vojtěch Martinedes: *Uzda duchovní*, vydaná několikrát, a to česky, německy i latinsky), jiné užívají narativních postupů, historek ze zbožného života (Jan Tanner: *Muž apoštolský aneb Život a ctnosti ctihodného pátera Albrechta Chanovského*), mnohé integrují nejružnější žánry (meditace, modlitba, traktát, exemplum) a vytvářejí jakési komplexní celky (srov. díla Matěje Viera či *Budič pokání* málo známého protestanta Jan Kopydlenského z Rozenfeldu). Mnohé ze zmíněných vlastností jsou typické i pro Komenského *Labyrint*, včetně spojení narativní roviny s rozjímavou složkou. Také toto čítankové dílo starší české literatury může být ve světle konceptu náboženskyvzdělavatelné literatury nově a velmi adekvátně interpretováno. Samostatný okruh představují tištěné postily (kazatelství), které mají analogické publikum jako jmenované tituly a integrují různé funkce, teologickou, katechizační, moralistní, včetně prvků náboženskyvzdělavatelných, „povznášivých“ (srov. některá díla B. H. Bilovského). Před badateli zkrátka leží několik pozoruhodných témat a kontextů, které teprve čekají na důkladnější objasnění.

Literatura

BOČKOVÁ, Hana

2009 *Knihy nábožné a prosté. K nábožensky vzdělávací slovesné tvorbě doby barokní* (Brno: Maticе moravská)

BRÜCKNER, Wolfgang

1970 „Zur Phänomenologie und Nomenklatur des Wallfahrtswesens und seiner Erforschung. Wörter und Sachen in systematisch-semantischem Zusammenhang“; in Dieter Harmening et al. (ed.): *Volkskultur und Geschichte*. Festgabe für Josef Dünninger (Berlin: E. Schmidt), s. 384–424

7 Jan Linka (2010) spatřuje v členech mariánských jezuitských sodalit modelového adresáta kupříkladu i některých děl Fridricha Bridela, českou literární historií tradičně vysoce ceněného.

- 1985 „Thesen zur literarischen Struktur des sogenannten Erbaulichen“; in Wolfgang Brückner, Peter Blickle, Dieter Breuer (edd.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme Populäre Literatur im Deutschland* (Wiesbaden: Harrassowitz), s. 499–507
- 1997 *Die Wallfahrt zum Kreuzberg in der Rhön* (Würzburg: Echter)
- 1999 „Die Legendensammlungen des Martin von Cochem. Narrative Popularisierung der katholischen Reform im Zeitalter des Barock“; *Simpliciana. Schriften der Grimmelshausen-Gesellschaft* XXI, s. 233–255
- 2000 *Volkskunde als historische Kulturwissenschaft*; Die gesammelten Schriften, Bde. I.–XII. (Würzburg: Julius-Maximilians-Universität Würzburg)
- 2006 „Mentalitätsgeschichtliche Probleme moderner Wallfahrtsforschung. Eine diskursanalytische Besinnung“; in Daniel Doležal, Hartmut Kühne (edd.): *Wallfahrten in der europäischen Kultur/Pilgrimage in European Culture* (Frankfurt am Main: Peter Lang), s. 15–23
- EYBL, Franz
- 1999 „Predigt/Erbaungsliteratur“; in Albrecht Meier (ed.): *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (München: Hanser), s. 401–419
- 2005 „Vom Verzehr des Textes. Thesen zur Performanz des Erbaulichen“; in Andreas Solbach (ed.): *Aedificatio. Erbauung im interkulturellen Kontext in der Frühen Neuzeit* (Tübingen: Niemeyer), s. 105–123
- HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.)
- 1957 *Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu* (Praha: Nakladatelství ČSAV)
- HRABÁK, Josef (ed.)
- 1959 *Dějiny české literatury I.* (Praha: Nakladatelství ČSAV)
- KVAPIL, Jan
- 2001 *Ze zahrádky do zahrady aneb Od Hortulu animae k Štěpné zahradě Martina z Kochem*. Utváření modlitební knihy barokního typu (Ústí nad Labem: UJEP)
- LINKA, Jan
- 2010 „Logica coelestis aneb Setkání Fridricha Bridelia s Johannem Nadasim“; in Marie Škarpová, Pavel Kosek, Tomáš Slavický, Petra Bělohávková (edd.): *Omnibus febat omnia. Kontexty života a díla Fridricha Bridelia SJ (1619–1680)* (Kutná Hora: Koniasch Latin Press), s. 49–72
- MALURA, Jan
- 2006 „Mezi vyprávěním a kontemplací“; in Martin Stluka (ed.): *Život Krista Pána* (Brno: Host), s. XI–XXX
- 2010 „Žánrová hybridizace v české literatuře 16. a 17. století“; in Jan Malura (ed.): *Žánrové aspekty starší literatury* (Ostrava: FF OU), s. III–117
- MALURA, Jan — KOSEK, Pavel (edd.)
- 2001 Matěj Tanner: *Hora Olivetská* (Brno/Ostrava: Host/Ostravská univerzita)
- MEID, Volker
- 2009 *Die deutsche Literatur im Zeitalter des Barock*. Vom Späthumanismus zur Frühaufklärung (München: Beck)

MEIER, Albrecht (ed.)

1999 *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (München: Hanser)

PETRBOK, Václav

2012 *Stýkáni, nebo potýkáni? Z dějin česko-německo-rakouských literárních vztahů od Bílé hory do napoleonských válek* (Praha: Triáda)

SLÁDEK, Miloš et al.

2007 *Martin z Kochemu: Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše* (Praha: Argo)

SOLBACH, Andreas (ed.)

2005 *Aedificatio. Erbauung im interkulturellen Kontext in der Frühen Neuzeit* (Tübingen: Niemeyer)

STICH, Alexandr

1997 „Dvě benediktinské modlicí knížky z 18. století“; in Marie Bláhová, Ivan Hlaváček (edd.): *Břevnov v českých dějinách*. Sborník z konference pořádané ve dnech 14. a 15. září 1993 Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy u příležitosti milénia břevnovského kláštera (Praha: FF UK), s. 73–91

1999 „Matouš Konečný a jeho Kazatel domovní“; in Václav Petrбок, Radek Lunga, Jan Tydlitát (edd.): *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století* (Boskovice/Rychnov nad Kněžnou: Albert), s. 228–240

ŠKARPOVÁ, Marie

2011 „Křesťanské učení lidu Božímu sprostně vyložené“; *Česká literatura* LIX, č. 1, s. 94–97

TÜSKES, Gábor — KNAPP, Éva

1996 *Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte* (Dettelbach: Röhl)

VALÁŠEK, Martin — WILDOVÁ TOSI, Alena (edd.)

2002 M. V. Šteyer — G. B. Manni: *Věčný pekelný žalář* (Brno: Atlantis)

VAŠICA, Josef

1938 *České literární baroko* (Praha: Vyšehrad)